

ЕТНОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА СЕМАНТИКИ ФРАЗЕМ ІЗ КОМПОНЕНТОМ БДЖОЛА

Проаналізовано специфіку фразеологічних одиниць із компонентом *бджола*, з'ясовано їх етнокультурні характеристики. Висвітлено інтерпретацію образу бджоли в різних народів і в різні періоди історичного розвитку суспільства. Також з'ясовано символічне значення образу бджоли й утілення символічних уявлень українців у фразеологічній мовній системі.

Ключові слова: фразема, фразеологічна одиниця, етнокультура, семантика, символ, історико-етимологічний аналіз.

Проанализирована специфика фразеологических единиц с компонентом *пчела*, их этнокультурные характеристики. Отражена интерпретация образа пчелы у разных народов и в разные периоды исторического развития общества. Также выяснено символическое значение образа пчелы и воплощение символических представлений украинцев во фразеологической языковой системе.

Ключевые слова: фразема, фразеологическая единица, этнокультура, семантика, символ, историко-этимологический анализ.

The article is devoted the analysis of the specific of phraseology units with a component bee, to finding out of them etnokultural descriptions. Interpretation of appearance of bee is reflected for different people and in different periods of historical development of society. The symbolic value of appearance of bee is also found out embodiment of symbolic presentations of Ukrainians in the phraseology linguistic system.

Keywords: frazema, phraseology unit, etnokultura, semantics, character, history-etymology analysis.

У сучасному урбанізованому ХХІ столітті актуальності набувають розвідки, присвячені вивченню національно-мовної та етнокультурної специфіки нації. Зміщення наукової уваги у поле ментальної семантики мовних одиниць дає змогу докладно проаналізувати та зрозуміти феномен національної мови. Проблема національно-культурної специфіки мови не є новою (дослідження Н. Арутюнової, В. Жайворонка, О. Потебні й ін.), проте вона надзвичайно актуальна в сьогоденні. Лінгвістичні дослідження спрямовані на вивчення народних вірувань, традицій, символів. Взаємозалежність мови і культури, мови і етносу, мови і менталітету перебуває в центрі розуміння історичної пам'яті народу, його духовної та матеріальної самобутності, аналізу культурно-мовної компетенції членів певного етносу, дослідження менталітету. У цьому полягає пріоритетність досліджень етнокультурної семантики мови.

Джерельним матеріалом таких розвідок слугують фразеологічні одиниці, оскільки вони носії не прямого значення, а віддзеркалюють етнокультурну традицію народу. Як уважає І. Франко, фраземи відтворюють інтелектуальне й моральне обличчя народу [8, с. 108], тобто характеризують матеріальну, соціальну, духовну культуру певної мовної спільноти. «Вони краще, ніж будь-який інший вид народної словесності, виражають світогляд народу, його релігійні, моральні та юридичні поняття. Це живі пам'ятки, що характеризують народ як особистість і

представляють дух чи характер народний в його первісному, природному стані» [8, с. 37].

Аналіз фразеологічних одиниць пов'язаний із дослідженням їх семантики і внутрішньої форми для з'ясування особливостей світобачення та реконструкції стереотипних уявлень певного етносу про людину, її місце у світі, спосіб життя, співіснування з іншими живими істотами, адже «фразеологічна система будь-якої мови репрезентує неповторні зразки національної логіки та світооцінки» [2]. Особливість стереотипних уявлень, пов'язаних із певною істотою, твариною, рослиною тощо, безпосередньо визначалися міфологічними та релігійними уявленнями лінгвокультурної спільноти. Спостерігаючи за оточуючим світом, кожна культура визначає своє ставлення до флори та фауни, формує їх емотивно-образне сприйняття. На думку науковців, саме лексичний і фразеологічний рівні найбільш повно відображають своєрідність пізнавального та емоційного досвіду етносу, зберігають морально-ціннісні орієнтири. Отже дослідження фразем у етнокультурному аспекті сприяє вияву домінуючих рис менталітету народу-носія мови.

Мета статті – характеристика образу бджоли в українській мові на основі структурно-семантичного аналізу фразем із урахуванням історико-етимологічного та культурологічного аспектів.

Щодо хронологічних відомостей появи цих комах на Землі, то вчені називають просто наймовірну цифру: 50–130 мільйонів років до нашої ери. Немає сумніву в тому, що первісні люди, добре знаючи навколишню природу, будучи невід'ємною часточкою цієї природи, любили мед і знали, яким способом без шкоди для себе забрати його у бджіл [6, с. 218].

Медоносні комахи (бджола, оса, джміль, шершень і под.) були відомі людям задовго до нашої ери. Бджолиний мед мав корисні властивості, тому використовувався людьми як продукт харчування та як сировина для виготовлення багатьох ліків – прополіс (бджолиний клей), віск, мед, бджолина отрута, маточне молочко тощо. Перші відомості про бджіл знаходимо у працях грецького історика Геродота, який стверджував, що скіфи продавали грецьким містам-колоніям велику кількість меду та воску. Місцем їх походження вважають Індію. Перші згадки про пасічництво простежуємо в Нестора Літописця, та у хроніках літописця Галла, де йшлося про багаті слов'янські землі, звідки вивозили хутро, мед, віск.

У фразеології любов і повагу до меду представлено одиницями з семантикою:

- 1) добрий: *добра йак мед* 'добра людина' (Омельно);
- 2) надмірні бажання: *хоче меду, та шеї лошкойу* 'хотіти чогось у великій кількості' (Синове); *мед^m і той на жив'іт вилазит* (Городище); *мед через пуп піде* [1, с. 104]; *йак мед той лошкойу* [1, с. 104]; *захот'іти йак меду в Спас'івку* 'дуже хотіти чогось' [5, с. 60];
- 3) впевненість у бажаннях: *пчoла летит', де мет пах'нит'* (Боголюби).

Образ бджоли, як свідчать різні джерела, – багатогранний і незвичайний. Він відомий ще з античної часів і знайшов своє втілення та переосмислення в різних епохи. На думку американського археолога Марії Гімбутас, бджола ще за часів неоліту була одним із утілень Великої Богині. У деяких культурних системах вона символізувала душу, небо.

У міфологічній традиції Греції та Риму образ бджоли є атрибутом або одним із утілень Великої Матері. Бджолу пов'язують із Діаною, Деметрою, Персефоною, Афродітою. Саме образ бджоли зображували на їх емблемах. Жриць зазначених богинь називали «бджолами-медунками», а жерців-євнухів – трутнями. За образно-асоціативним сприйманням відповідно утворились фразеологізми: *такайя би*

т'рутен' 'мовчазна жінка' (Бір); *йак т'рутен'* 'лінивий чоловік' (Локачі, Овадно, Поворськ, Смідин).

Артемідю порівнювали з образом священної бджоли, Деметру називали «чистою Матір'ю-Бджолою», Велику мати – «Царицею Бджіл». У багатому медом Епідамні особливо шанували родоначалницю бджіл німфу Меліссу. У стародавньому світі бджіл вважали охоронницями красномовства й співу, «пташками Муз». Зевс Критський народився в бджолиному дуплі й був вигодуваний бджолами. У Греції форма вулика часто використовувалася для поховань; передбачалося, що це пов'язано з мотивом безсмертя. Крім того, вважалося, що душі померлих можуть переселитися у бджіл. Піфійську віщунку називали «Дельфійською Бджолою», оскільки вірили в їх здатність пророкування. Згідно з дельфійською традицією, бджоли звели другий храм у Дельфах. Пізніше бджола стала емблемою Діви Марії. Саме тому українці називали бджолу «святою», німці давали їй назву «божа пташка» і «пташка Марії».

Чимало легенд розповідає про зв'язок бджоли з богом-громовержцем, а також із дубом, що виступає і як світове дерево, і як дерево громовержця. Тобто бджола – символ верховної влади. Вона символізувала монархічну систему у давньому Середньому Сході, у Давній Греції, Давньому Єгипті. Ідеальний устрій суспільства в його монархічному варіанті нерідко співвідносили з бджолиним вуликом.

Єгиптяни використовували бджолу на емблемі Нижнього Єгипту як образ – символ народження, смерті й воскресіння, гармонійного життя, працьовитості й непорочності; разом із тим бджола була й образом царської міцності, особливої вітальної сили, царської мудрості, що накопичується подібно тому, як бджоли збирають нектар.

У Давній Індії бджола була символом Індри, Вішну, Крішні, Шиви. Блакитна бджола на лобі – знак Крішні; на лотосі – Вішну; над трикутником – Шиви. Із бджіл, які уособлювали «солодке мучення», складається тятива бога кохання Ками, й за ним вічно тягнеться низка бджіл.

Символіка кохання відображена й у найдавніших міфологічних уявленнях слов'ян. Існує повір'я, що Велика Мати Лада породила людей від вібрацій Небесного пасіка. Тому бджола уособлювала кохання, дітонародження, бо поєднувала в собі «солод меду і гіркоту жала» (знаходимо відгомін цього у вислові «медовий місяць»). Крім цього, у великому функціональному спектрі українських народних світоглядних уявлень важливе місце займало міфічне значення бджоли як символу душі. Бджоли, подібно до інших крилатих комах, дали свій образ для уособлення безсмертної душі людини, яка може утілитися в новонародженій дитині, тому символічно зумовленою вважаємо фразу: *бджола вкусила* 'жінка завагітніла' (Полапи).

Із низкою семантичних нашарувань функціонують фрази: *залетіла йак бджула в вулик* 'дівчина, яка завагітніла в нешлюбі', жарт. (Ясенівка). Відомо, що бджоли розмножуються без спарювання, тому тут присутній підтекст «непорочного зачаття».

Продовженням символічного сприйняття зачаття та народження дитини виступає образ бджолиного рою, який на Західному Поліссі втілює ідею циклічності життя: відмирання старого та початку нового. Бджолиний рій означає землю, душу землі, захист і материнство, тому закономірно, що поліщуки використовують фразеологічні одиниці: *р'ій випустила* || *р'ій вилит'ів* 'народити дитину'; *баба зловила ро'я* 'повитуху покликали приймати роди' [1, с. 76], що мають значення 'народити дитину'. В етнографічних джерелах XIX – поч. XX ст. і матеріалах сучасних польових пошуків, що стосуються бджільництва українців, простежують-

ся різні варіації відомих у багатьох народів анімістичних поглядів, що бджоли наділені душею, що вони можуть породити людину, що духовна сутність людини після її смерті набуває видимого образу бджоли [7].

Уважали, що душі праведних людей перетворюються у бджіл, тому потрапляють у рай. Бджола як комаха «чиста і твереза», як сотворіння, яке «любить повертатися», служить, за висловом Ф. Крейцера, «розрадним символом безсмертя душі», образом душі, яка «сходить в юдоль земну, але живе тут буттям праведним і святим й повертається на свою первісну батьківщину» [4, с. 4].

Українці особливо поважали бджолу за її працелюбство, за що її часто порівнювали з людиною [3]. Завдяки своїй працьовитості, бджола стала символом діяльності, старанності, порядку. Бджола, як вважають, ніколи не спить, тому вона утілює у християн такі ознаки:

1) завзяття та постійний рух: *л'їтайе йак н'ч'їлка* 'швидкість у русі' (Добре);

2) швидкість: *йак бж'ола в'жаліла* 'швидко піднятися і втікти' (Вільхівка).

Люди часто порівнюють себе з бджолами, а церкву – із вуликом. Бджола – символ працьовитості, невтомності, самопожертви, вічного неспокою заради інших, звідси – фразеологізми: *'робит' йак б'ж'їлка* (Вільхівка, Золочівка, Русів) || *йак б'ж'їлка 'Майя* (Володимир-Волинський) || *йак бж'ола* (Видранка) || *'Майя-б'ж'їлка* (Любешів) || *т'рудиц'я йак б'ж'їлка* (Годомичі) || *прац'овита йак та н'ч'їлка* (Чаруків) || *прац'овита йак бд'ж'їлка* (Бобрин) || *'робит' йак н'ч'їлка* (Жиричі) || *т'рудиц'я йак бж'ола* (Мельники, Постійне) || *прац'овита йак бж'ола* (Старий Загорів) || *ста'райец'я йак пч'ола* (Ставок) || *пч'ола-труд'їв'ниц'я* (Козлиничі) || *стар'йонца йак пч'ола* (Видранка) || *ста'рат'ел'на пч'ола* (Клубочин) 'працьовита жінка' (Клубочин) || *'бистра йак б'ж'їлка* 'швидкість у роботі' (Гайове).

Як зазначалося, у стародавньому світі бджіл уважали покровительками красномовства й співу, «пташками Муз», тому бджола – це символ гарного слова, уміння говорити й зачаровувати. За легендою, скандинавський бог Один дарував людям поезію, викравши священний мед зі скелі велетнів. В інших європейських традиціях розповідається про проповідників і ораторів, яким у дитинстві на губи сідав бджолиний рій. Ось і Платона називали «Бджолою Афін», так само як Софокла та ін. І вислів «медоточива мова» теж не випадковий. Так, бджола й мед є універсальними символами поетичного слова, ширше – самої поезії. Такі уявлення знайшли відображення у фраземах із семантикою:

1) балакуча людина: *слова з йа'зика йак бж'оли з 'вулика* [5, с. 23];

2) нерозбірливо говорити: *гуде йак бд'ж'ола* (Ясенівка);

3) улесливо говорити: *говорити йак медом 'мазати; йак 'медом мас'тити / йак 'медом пома'тити / йак 'медом нама'тити / говорити мов ме'док варити* [5, с. 60]; *пома'зати 'медом* (Полапи);

4) мало говорити: *'мертв'ї бж'оли не гудут', а йак'шо гудут', то 'дуже 'тихо* (Словатичі). Цей фразеологізм містить додаткову жартівливу (навіть іронічну) вторинну конотацію, оскільки у ній утілено спостережливість, гумор українського народу та його вміння образно сприймати навколишній світ;

5) не вміти говорити: *'нашо дзи'чати, йак'шо ти не бж'ола* (Полапи).

У найдавніших міфологічних уявленнях українського народу бджола виступала як провісниця весни, а з нею і родючості, багатства, тому бджола часто виступає центральним образом фразеологічних одиниць: *йак бд'ж'їл по вес'н'ї / йак бд'ж'їл у 'вулику* 'дуже, надто багато, велика кількість, безліч' (Полапи). За своєю чисельністю [3] бджоли співвідносяться з зірками.

Така різноаспектна інтерпретація образу бджоли у світовій культурі слугувала втіленню її символічного значення у народній мудрості, яка яскраво представлена фразеологічними одиницями з компонентом бджола. Як свідчить дослі-

дження, бджола – надзвичайно багатогранний символ. Вона уособлює мудрість, родючість, працьовитість, ощадливість, порядок, чистоту та цнотливість. У низці традицій бджола служила символом неба й зірок, а також брала участь у створенні світу, виступаючи на стороні бога проти злого духа.

Розгляд фразеологічних одиниць засвідчує, що осмислення бджіл українцями відзначені вагомим впливом язичницьких вірувань і міфологічних уявлень різних народів, а також етносвітоглядною традицією українського народу. Аналіз образу бджоли виявив її сприйняття як святої, благословенної Богом комахи. Полісимволічність образу бджоли зумовила її активне використання у фразеологічних одиницях через осмислення, порівняння й образне сприймання цієї комахи. Перспективними вважаємо розвідки спрямовані на фіксацію, систематизацію та семантико-символічну характеристику фразем із ентомологічним компонентом, оскільки вони становлять вагомий корпус у фразеології української мови.

Бібліографічні посилання

1. **Аркушин Г. Л.** Сказав, як два зв'язав / Г. Л. Аркушин – Люблін ; Луцьк, 2003. – 178 с.
2. **Голубовська І. О.** Антропологічна лінгвістика і класичні мови : можливості дослідження / І. О. Голубовська. – Режим доступу : <http://www.inu.edu.ua>.
3. **Гура А. В.** Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – Режим доступу : http://www.inslav.ru/images/stories/pdf/1997_Gura.pdf.
4. **Клинггер В.** Животное в античном и современном суеверии / В. Клинггер. – К. : Университет Св. Владимира, 1911. – 352 с.
5. **Коваленко Н. Д.** Слова з языка, як бджоли з вулика: матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини: навч. посібник / Н. Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький, 2011. – 144 с.
6. **Лепеха Т. В.** Українознавство : навч. посібник / Т. В. Лепеха. – К., 2005. – С. 218.
7. **Митрополит Іларіон (Іван Огієнко)** Дохристиянські вірування українського народу : історико-релігійна монографія. – [2-ге вид.]. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
8. **Пилипчук С. М.** Галицько-руські народні приповідки : пареміологічно-пареміографічна компетенція Івана Франка / С. М. Пилипчук. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені І. Франка, 2008. – 219 с.

Список населених пунктів

Бір Заріченського району Рівненської області
Бобрин Млинівського району Рівненської області
Боголюби Луцького району Волинської області
Видранка Старовижівського району Волинської області
Вільхівка Горохівського району Волинської області
Володимир-Волинський Волинської області
Гайове Ківерцівського району Волинської області
Годомичі Маневичького району Волинської області
Городище Ківерцівського району Волинської області
Добре Камінь-Каширського району Волинської області
Жиричі Ратнівського району Волинської області
Золочівка Демидівського району Рівненської області
Клубочин Ківерцівського району Волинської області
Козлиничі Ковельського району Волинської області
Локачі Волинської області
Любешів Волинської області
Мельники Старовижівського району Волинської області
Овадно Володимир-Волинського району Волинської області
Омельно Ківерцівського району Волинської області
Поворськ Ковельського району Волинської області
Полапи Любомльського району Волинської області

Постійне Костопільського району Рівненської області
Русів Володимир-Волинського району Волинської області
Синове Старовижівського району Волинської області
Словатичі Ківерцівського району Волинської області
Смідин Старовижівського району Волинської області
Ставок Ківерцівського району Волинської області
Старий Загорів Локачинського району Волинської області
Чаруків Луцького району Волинської області
Ясенівка Рожищенського району Волинської області

Надійшла до редколегії 19.02.13